

Nasleđe nacionalsocijalizma: kultura sećanja u Berlinu

(o studijskom putu Centra za nenasilnu akciju)

Ivana Franović

Fotografije:
Nenad Vukosavljević
Nedžad Horozović

Dizajn:
Ivana Franović

jul, 2012

www.nenasilje.org

Sadržaj

Uvod _ 3

Topografija terora _ 4

Spomenik ubijenim Jevrejima Evrope _ 6

Spomenici homoseksualcima, Romima i
političkim protivnicima _ 8

Sveprisutna mesta sećanja _ 9

Angažovana umetnost u Schönebergu _ 10

Jevrejski muzej _ 11

Memorijalni centar nemačkog otpora _ 12

Tihi heroji _ 14

Anne Frank _ 15

Blizina logora _ 16

Memorijalna crkva Kaiser Wilhelm _ 18

Kuća koje nema (Missing House) _ 19

Nemačko-ruski muzej _ 20

Prilog:

Lista natpisa na tablama u Schönebergu _ 21

Koventrijska molitva za pomirenje _ 24

Jevrejski muzej

Uvod

Krajem marta 2012. nas šestoro iz CNA tima je imalo priliku da ode na studijski put u Berlin i čitavih nedelju dana posveti spomenicima u Berlinu, odnosno kulturi sećanja. Ovu priliku smo dugo čekali, a kada smo je dočekali iskoristili smo je do poslednjih atoma snage. Vratili smo se puni utisaka koji nikako da se slegnu i mislim da još uvek nismo svesni toga šta smo sve naučili.

Ovim tekstom ću pokušati da napravim osvrt na većinu mesta koja smo posetili, da ne bismo zaboravili (ako je to uopšte moguće), ali i da bih uspeła da posložim glavne utiske.

A posetili smo:

- Topografiju terora
- Spomenik ubijenim Jevrejima Evrope
- Spomenike homoseksualcima, Romima i političkim protivnicima
- Stolpersteine (kameni spoticanja) na više mesta
- Jedan zanimljiv umetnički projekat u Schönebergu
- Jevrejski muzej
- Memorijalni centar nemačkog otpora
- Izložbu "Tihi heroji"
- Izložbu Anni Frank
- Memorijalnu crkvu Kaiser Wilhelm
- Kuću "koje nema"
- Logor Sachsenhausen
- Nemačko-ruski muzej
- Gedenkstätte Hohenschönhausen (Zatvor Stazi)

Takođe smo se sreli sa Dr Christe-Zeyse, dekanom policijske škole u Oranienburgu i sa udruženjem građana Berliner Geschichtswerkstatt¹ koje radi na obeležavanju konkretnih mesta na kojima se nešto strašno dešavalo. Oba ova susreta su nam mnogo značila i impresionirani smo entuzijazmom i osećajem za pravdu ljudi koje smo sreli.

¹ www.berliner-geschichtswerkstatt.de.

U ovom tekstu se neću posebno baviti zatvorom Stazija, iako je to istorijski značajno mesto impresivno i zastrašujuće. Kako on nije u glavnom fokusu ove studijske posete, odnosno ne spada u direktno nasleđe nacizma, za njega bi bio potreban poseban tekst.

Koristim ovu priliku da zahvalim Dr Martini Fischer koja nas je od samog početka ideje podržavala i nekoliko berlinskih večeri provela s nama radoznalo slušajući naše utiske o mestima koje smo posetili, zatim dragoj Miriam Schroer koja nam je bila od velike pomoći u pripremi putovanja (sa odličnim idejama šta nikako da ne propustimo), maloj Lisa Mileni koja je u nekoliko navrata jurila s nama s jednog kraja Berlina na drugi, i naravno BMZ na finansijskoj podršci, jer ko zna kada i kako bismo bez njih ovako nešto uspeali da napravimo.

Topografija terora²

Topografija terora je mesto u srcu Berlina koje je danas centar za dokumentovanje nacističkih zločina. Između 1933. i 1945. godine na tom mestu su bile najznačajnije institucije nacističkog terora, kao što je sedište Gestapoa, tajne nacističke policije. Zahvaljujući građanskoj inicijativi iz osamdesetih godina prethodnog veka, 1987. godine je postavljena izložba na otvorenom koja je 2010. prerasla u muzej i centar koji istražuje, dokumentuje i edukuje o nacističkoj prošlosti.

Stalna izložba sadrži fundamentalne informacije o sedištu Gestapoa i SS-a i njihovim zločinima širom Evrope: od dolaska nacista na vlast, načina na koji su pod svoju kontrolu stavili sve pozicije moći i detaljnog pregleda institucija koje su bile u funkciji terora, preko konkretnih zločina i društvenih grupa koje su bile proganjane, zatim uloge SS-a i Gestapoa u okupiranim zemljama, do kraja rata i post-ratnog perioda i sudbine pojedinih zločinaca. Tu se mogu videti brojne fotografije koje prikazuju euforiju koja je vladala u Nemačkoj oko obožavanog vođe, na šta će vam vodiči posebno skrenuti pažnju pojašnjavajući da nisu samo Hitler i najuži krugovi oko njega odgovorni za teror koji je usledio. Takođe, detaljno su dokumentovani dani njihovog "uspona" do apsolutne moći, tokom kog su potamanili svoje političke protivnike koji su im se iole mogli suprotstaviti, počevši od komunista, pa do socijaldemokrata. Kada su istrebili ovu vrstu protivnika, morali su da nađu novog neprijatelja, pa su se fokusirali na Jevreje koji su bili jedna od lakših meta s obzirom na postojeći antisemitizam u Evropi. Pored toga što su Jevreji bili laka meta, nikada mi nije bilo jasno zašto su se nacisti ustremili baš na njih, a posebno sam zbunjena nakon podatka koju nam je saopštila vodičica: Jevreja je u Nemačkoj bilo ispod 1% stanovništva. Znači, jedna mala, skoro

² www.topographie.de/en.

nevidljiva manjina koja ne može čak ni izgledati kao pretnja. Zašto onda Jevreji? Mada, nacisti se nisu oštrili samo na Jevreje nego i na druge manjinske i marginalizovane grupe koje nisu prošle mnogo bolje u ovim stremljenjima da se održi “rasna higijena”: oboleli od epilepsije, duševno oboleli, ljudi sa posebnim potrebama (pored “higijenskih”, razlog je bio i da se smanje troškovi zdravstvenog osiguranja), zatim oni koji su procenjivani kao “asocijalni elementi” i u koje su neredko spadali homoseksualci, Sint i Romi, i drugi koji su mogli da uprljaju čistoću arijevskog bića.

Zločini u okupiranim zemljama su vrlo površno obrađeni, pa se tako od svih zemalja bivše Jugoslavije pominje samo Srbija i tu nisu predstavljena “udarna” masovna ubistva: nema informacije o Kragujevcu, Kraljevu. Doduše, koliko sam razumela, planirano je proširenje ove izložbe. Takođe, skoro da nema pomena o domaćim kolaboracionističkim snagama i njihovim zlodelima. Na pitanje vodičici zašto je to tako dobili smo odgovor da im je prvo bilo važno da se fokusiraju na nemačka zlodela, ali da se rade brojna istraživanja i o ulozi kolaboracionista, pa da se više informacija može očekivati u sledećoj verziji stalne izložbe.

Zapravo, većina izloženih informacija spada u kategoriju opšte poznatih, bar za naše podneblje, jer ako smo o nečemu učili iz istorije u toku školovanja, onda je to Drugi svetski rat. I ne samo iz istorije. Ako je o nečemu snimljeno mnogo filmova, onda je to o nacistima i njihovim zločinima. Međutim, izložena je i ona vrsta informacija koje nisu toliko poznate, odnosno koje iz razumljivih razloga ne idu uz udarnu priču o tom periodu. Radi se o sudbini pojedinih nacista nakon rata. Određeni broj je osuđen smrtnom kaznom, ali je mnogo interesantnije šta se dešavalo sa onima koji nisu završili na sudu. Procena je da je 80.000 do 100.000 ljudi u Nemačkoj živelo pod lažnim imenom nakon rata. Mnoge je to spasilo, pa su dočekali duboku starost pošteđeni suda javnosti i ne odgovarajući za zločine u kojima su učestvovali. (Ako ništa drugo, bar su sada označeni imenom i prezimenom, na jednom mestu, da se zna i pamti u čemu su učestvovali i šta su počinili.) Takođe je zanimljiva informacija da je strast za proganjanjem nacista i denacifikacijom popustila u američkim i britanskim redovima već leta 1947. Trebalo je suzbiti redove zbog nastupajućeg Hladnog rata, pa se nije moglo gubiti vreme izvođenjem nacista pred lice pravde. Šta više, mnogi od njih su mogli biti od velike koristi. Tako su neki bogatog iskustva koje bi bilo, jelte, šteta protraćiti, regrutovani u redove zapadnih, ali i istočnih obaveštajnih službi, pa i u novoformiranu zapadnonemačku. Koliko sam uspela da vidim, skoro svi prikazani likovi u ovoj postavci spadaju u redove onih koji su pristupili zapadnonemačkoj (i u manjem broju istočnonemačkoj) službi. Uglavnom nisam uspela da vidim one koji su se uhlebili u CIA, MI5 i kod sličnih poslodavaca. Ne znam da li je to zbog nemačke pristojnosti da se bave samo svojim dvorištem.

Znam za brojne kritike koje neki Nemci imaju po pitanju suočavanja s prošlošću u Nemačkoj, koje idu sve dotle da neki tvrde da se Nemci “sećaju da bi zaboravili.” Međutim, za mene je impresivno da u srcu glavnog grada jedne države postoji povelik centar koji je fokusiran na održavanje

sećanja na organizovani zločin nepojmljivih razmera iza koga je stajala ta država. I da se krivica ne prebacuje na šačicu pojedinaca, već su pedantno dokumentovane brojne državne institucije koje su igrale zločinačku igru. Pri tom, i činjenica da niko tu državu nije masno ucenio da taj centar napravi, odnosno da podrži njegovo osnivanje. Osim možda samih njenih građana. Zanima me postoji li tako nešto još negde u svetu, ili me moje iskustvo rvanja na Balkanu stavlja u hendikepiran položaj i razlog je moje impresioniranosti ovim poduhvatom. A i činjenicom da je vođena tura za grupu u trajanju od dva sata – besplatna, što je i te kakva politička poruka.

Spomenik ubijenim Jevrejima Evrope³

Spomenik ubijenim Jevrejima Evrope je nezaobilazna tačka u obilasku Berlina. Nalazi se u blizini parlamenta i Branderburške kapije, teško ga je ne приметiti s obzirom na prostor koji zauzima i definitivno predstavlja nsvakidašnji doživljaj. Ne znam koliko oni koji nisu upoznati (ako takvi uopšte postoje) mogu da prepoznaju o čemu se radi s obzirom na njegovu apstraktnost, ali teško mogu da zamislim da se odmah ne zapitaju šta je to i čemu služi. Radi se o tamno sivim betonskim blokovima različitih visina, njih ukupno 2.711, između kojih možete da prođete. Ono što ćete osetiti zavisi od toga koliko znate ili šta osećate prema Holokaustu, ali je sigurno teško ostati hladnokrvan.

U toku dana tuda prođe more posetilaca, turista, raznih ekskurzija. Možete videti i decu koja posle škole jure između ovih betonskih blokova, kriju se i kikoću. Ili dedu i unuka kojima jedan od

³ www.stiftung-denkmal.de/en

Spomenik ubijenim Jevrejima Evrope

ovih blokova služi kao postolje za šah. Ima ljudi koji to smatraju neprimerenim. Meni je to slično očekivanju da život današnjih Nemaca stane i da se zalede zbog onoga šta su radili njihovi dedovi. Umetnost je živeti normalan život, a sećati se i učiti lekcije iz prošlosti.

Jednako važan je i Informacioni centar koji se nalazi ispod spomenika, pod zemljom, koji ima četiri glavne sobe. U mračnoj *Sobi razmera* nalaze se natpisi sa nazivima evropskih država i brojem Jevreja iz tih država koji su stradali. Ukupno oko 6 miliona ljudi. Na podu su citati iz dnevnika ili pisama žrtava, retka pisana svedočanstva. *Soba porodica*, u kojoj su prikazane sudbine 15 jevrejskih porodica iz različitih krajeva Evrope, ne dozvoljava da se Holokaust posmatra samo kao strašna činjenica iz daleke istorije, već pred nas stavlja intimnu, ljudsku dimenziju tog stradanja. Zatim sledi *Soba imena*, još jedna mračna prostorija u kojoj se čitaju imena i kratke biografije stradalih Jevreja.⁴ Poslednja u nizu je *Soba lokacija* gde se mogu videti istorijski snimci i fotografije koncentracijskih logora, mesta masovnih streljanja i ubijanja, marševi smrti i rute deportacija.

Izgradnja ovog spomenika je počela 2002., a završena je 2005. godine. Nezanemarljiva je činjenica da su diskusije o ovom memorijalu vođene još od kraja osamdesetih, organizovane su dva javna konkursa i mnoge javne debate i to na osnovu brojnih različitih viđenja, od izbora lokacije, preko svrhe spomenika, do njegovog izgleda i funkcije. Nemačka štampa je na momente vrvela od kontraverzi u vezi sa spomenikom. Čini se da je nekima rasprava dojadila, pa su predlagali da se u centru Berlina ostavi prazan prostor, deo zemljišta, na kome bi stajao samo jedan znak s natpisom: "Nemački memorijal holokaustu. Dvanaest godina smo debatovali i nismo mogli da nađemo rešenje."⁵

⁴ Lista imena, naravno, nije konačna i istraživanja se još uvek rade. Postoji i internet verzija ove sobe na www.raumdernamen.com.

⁵ U Karen E. Till. *The New Berlin. Memory, Politics, Place* (Minneapolis: University of Minnesota Press, 2005), str. 170.

Interesantno je da sa centrom za posetioce možete ugovoriti vođenu turu na mnogim jezicima, pored ovih uobičajenih velikih evropskih i na poljskom, holandskom, hebrejskom, pa čak i bosanskom/hrvatskom/srpskom. Doduše, naša tura na bosanskom se baš i nije pokazala kao najbolji izbor (ispostavilo se da je jezik bio poprilična prepreka za kvalitetno vođenje).

Lep gest koji nisam primetila prilikom ranijih poseta ovom spomeniku jeste da je jedna od ulica u kojima se on nalazi dobila naziv Hannah Arendt.

Spomenici homoseksualcima, Romima i političkim protivnicima

U velikom parku (Tiergarten) između zgrade parlamenta i Spomenika ubijenim Jevrejima Evrope, nalazi se Spomenik homoseksualcima stradalim tokom nacističke vladavine. Nacisti su homoseksualnost smatrali za kriminal i ljudi su krivično gonjeni i zatvarani u logore. Stradalo je na desetine hiljada homoseksualaca. Spomenik je u obliku velike betonske kocke sa urezanim prozorom kroz koji može da se vidi snimak poljupca istopolnog para. Zvanično je otvoren 2008. godine, a i dan danas se dešava da biva oštećen, verovatno od strane onih koji imaju problem sa seksualnom orijentacijom žrtava kojima je posvećen, da ne kažem homofoba.

Spomenik homoseksualcima

Spomenik Romima

Spomenik političkim protivnicima

Kameni spoticanja

Nedaleko od njega nalazi se još nezavršen Spomenik ubijenim Sinti i Romima kojih je stradalo oko pola miliona u toku nacističkog režima. Odluku o izgradnji spomenika nemačka vlada je donela pre 20 godina, ali je izgradnja počela tek 2007. Postojali su različiti razlozi za ovo odlaganje, a najčešće navođen je nedostatak dogovora oko natpisa i odabira termina za Rome i Sinti, međutim mnogi tvrde da se radi i o nedostatku političke volje. Spomenik je rešenje izraelskog umetnika Danija Karavana, okruglo jezero koje u sredini ima crni trougao, simbol kojima su Romi i Sinti, odnosno Cigani, kako su ih nacisti nazivali, bili obeležavani u logorima, i u čijem centru se nalazi bela ruža.

Preko puta, ispred zgrade parlamenta, nalazi se spomenik u čast stradalih 96 članova parlamenta, političkih protivnika nacionalsocijalista. Sastoji se od 96 komada mermera, na svakom je isklesano ime, godina rođenja, partija kojoj je pripadao/la, naziv koncentracionog logora u kom su bili i godina smrti.

Sveprisutna mesta sećanja

*Stolperstein*⁶ ili "kamen spoticanja" je projekat umetnika Guntera Demniga koji živi i radi u Kelnu. Njegova originalna ideja su metalne pločice, veličine 10x10 cm, koje postavlja u kaldrmi ispred zgrade u kojoj su živele žrtve nacizma u znak sećanja na njih: Jevreji, Romi i Sinti, homoseksualci, disidenti, Jehovini svedoci i žrtve eutanazije, oni koji su deportovani i ubijeni.

Gunter Demnig kaže da se na čoveka zaboravi onda kada se njegovo/njeno ime zaboravi. *Stolpersteine* ispred zgrada vraćaju u sećanje ljude koji su nekada tu živeli. Skoro svaki kamen počinje sa "Ovde je živeo/živela..." Jedan kamen sa jednim imenom za jednu osobu.

Na kamenu stoji ime i prezime žrtve, godina rođenja, datum hapšenja i deportacije (ako su poznati), mesto deportacije i mesto gde je osoba ubijena.⁷ Na primer, u Berlinu, ispred zgrade u Oranienburgerstrasse 10, stoji pet pločica za pet članova porodice Kozower koji su u januaru 1943. deportovani u logor Theresienstadt, a potom u Auschwitz gde su ubijeni. Otac, majka i troje dece od jedanaest, devet i godinu dana. (Vidi fotografiju.)

Kada ugledate ove pločice, teško je da se ne zapitate o sudbini tih ljudi.

Demnig je osmislio ovaj projekat 1993. godine, a prvi *Stolperstein* postavio je u Berlinu, u Kreuzbergu, bez dozvole. 2000. godine dobio je dozvolu da postavi još 600 pločica u Kelnu, a

⁶ www.stolpersteine.com

⁷ Kamen se postavlja i za žrtve čija je sudbina nepoznata, ili su izvršili samoubistvo ili su bili prisiljeni da emigriraju.

potom još 2.000 u Berlinu.⁸ To je postao njegov životni projekat koji se realizuje u gradovima širom Nemačke, ali i u gradovima drugih zemalja: Austrija, Holandija, Češka, Mađarska, Belgija, Norveška i Ukrajina, Poljska i Italija. Postavljeno je preko 32.000 kamena u više od 700 mesta.⁹

Angažovana umetnost u Schönebergu

Pre Drugog svetskog rata je u Schönebergu, južnom delu Berlina, živelo oko 16.000 Jevreja, uglavnom u Bavarskom kvartu.¹⁰ To su mahom bile imućnije porodice višeg obrazovanja: doktori, advokati, arhitekta, poslovni ljudi, itd, koji su bili vrlo integrisani u nemačko društvo. Danas ovaj kvart deluje neatraktivno, udaljen je od glavnih gradskih tokova, tu retko zalutaju turisti i skoro da nema traga od nekad bogatog jevrejskog života. Pre skoro dvadeset godina u Bavarskom kvartu postavljen je veoma provokativan i značajan memorijal posvećen žrtvama iz tog kvarta, koji ne samo da podseća na taj deo istorije, već i slikovito prikazuje kako je jedna grupa ljudi korak po korak dehumanizovana i kako je došlo do njenog skoro potpunog uništenja.

Umetnici Renata Stih i Frieder Schnock su osmislili impresivnu instalaciju, rešenje koje je 1992. pobedilo na konkursu za memorijal na Bavarskom trgu. Ono se sastoji iz tabli koje podsećaju na reklame na uličnoj rasveti, na kojima su sa jedne strane stilizovani crteži, a sa druge primer nacističkog zakona ili propisa uz godinu kada je donet. Na primer: "Sve lokalne vlasti u Berlinu moraju pod hitno suspendovati jevrejske učitelje u državnim školama (1. april 1933.)" ili "Jevrejskim autorima zabranjene su sve literarne aktivnosti u Nemačkoj (mart 1935.)." U prilogu na kraju ovog teksta nalazi se prevod sadržaja ovih tabli.

Pored toga što memorijal liči na moderne reklame, dodatnu težinu ovoj instalaciji daje izbor mesta za table - njihov sadržaj je često u vezi sa današnjom infrastrukturom. Pored dečijeg igrališta nalazi se tabla sa natpisom "Arijevske i nearijevske deci nije dozvoljeno da se igraju zajedno (1938.); ispred pekare stoji tabla: "Jevrejima je dozvoljeno da kupuju namirnice u Berlinu samo između 16 i 17h (1. jul 1940.)", a pored zelenila na Bavarskom trgu stoji natpis: "Na Bavarskom trgu, Jevreji mogu da sede samo na klupama obeleženim žutom bojom (1939.)."

Autori jasno ukazuju na to da do Holokausta nije došlo preko noći, već se na njemu radilo tokom niza godina, dok jedna grupa ljudi nije do te mere dehumanizovana da je bilo legitimno "izbrisati" je i ne ostavljaju mnogo prostora za izgovore kako većina ljudi nije znala šta se dešava.

⁸ Ingrid Scheffer, "Do Tread on Me!" Translated by Eric Rosencrantz. Goethe Institute - Kanada, official website. October 2007 (Updated August 2008). Available at <http://www.goethe.de/INS/ca/lp/kue/bku/en78940.htm> (accessed April 9, 2012).

⁹ Podaci sa zvanične stranice www.stolpersteine.com (accessed April 9, 2012).

¹⁰ Podaci iz kataloga: Renata Stih & Frieder Schnock, "Places of Remembrance - Isolation and deprivation of rights, expulsion, deportation and murder of Berlin Jews in the years 1933 to 1945." 4th edition Berlin 2009.

Table u u Schönebergu

Jevrejski muzej

Jevrejski muzej¹¹

U Jevrejski muzej u Berlinu ću sigurno opet otići. Čini mi se nezaobilaznom tačkom i kao mesto sećanja i kao spomenik jednoj kulturi. A i nemoguće ga je detaljno obići za jedno pre podne.

Posebno me se dojmio "noviji" deo muzeja, delo arhitekta Daniela Libeskinda, ma koliko ga neki smatrali kičem. Građevina koja nema svoj ulaz. Dugački hodnici, ali i stepeništa pod zemljom ili nad njom, gde je lako izgubiti orijentaciju i za prostor i za vreme. "Praznine", kako ih Libeskind naziva, po njemu "zapravo nisu muzejski prostor." Ne možete da predvidite gde vas ti hodnici vode. A onda naiđete na vrata i iza njih još mračniji prostor, *Kula sećanja*, uzak, veoma visok i hladan prostor, čiji je jedini izvor svetlosti procep negde gore, visoko, ali kroz koji ne možete da nazrete nebo ili išta drugo od spoljašnjeg sveta. Jedan od hodnika odvešće vas napolje, u *Baštu izgnanstva*. Iako me je obradovalo malo dnevnog svetla i svežeg vazduha, ubrzo sam osetila blagu mučninu usled zakrivljenosti terena i kamenih blokova poređanih po bašti. Na vrhu tih kamenih blokova, van domašaja, nalazi se žbunje i granje. Libeskind kaže da bi ova bašta trebalo da pot-

¹¹ www.jmberlin.de

Jevrejski muzej, Kula sećanja

Jevrejski muzej, Bašta izgnanstva

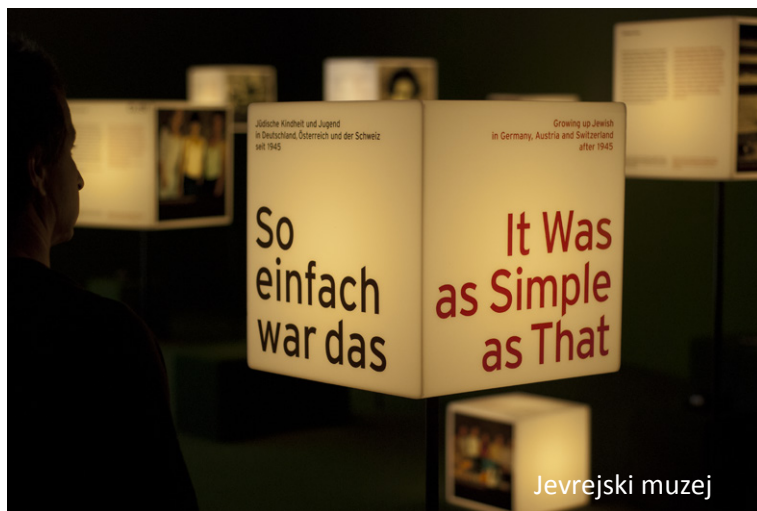

Jevrejski muzej, Bašta izgnanstva

puno dezorijentiše posetioca i da ona predstavlja brodolom istorije.

Stara zgrada jeste tipičan muzejski prostor, ali sa prilično modernom postavkom. U njoj je predstavljena istorija Jevreja u Nemačkoj i zaista se svašta može naučiti, posebno o razvoju antisemitizma. S jedne strane zastrašujuće činjenice, a s druge zastrašujuća količina kulta žrtve koja buktu. Pomislila sam kako bi me malo refleksije na današnju realnost umirilo, ali tako nešto nisam uspjela da nađem.

Zanimljivo mi je bilo saznanje da je prvi jevrejski muzej u Berlinu otvoren 1933., nedelju dana pre nego što je Nemačka dobila zloglasnog kancelara i u toj atmosferi podgrevanja antisemitizma uspeo da se održi čak do 1938. godine. Takođe mi je zanimljivo bilo pročitati da su se 1933. neki Jevreji protivili ideji otvaranja posebnog jevrejskog muzeja smatrajući da bi to doprinelo segregaciji.¹²

Jevrejski muzej

Memorijalni centar nemačkog otpora¹³

Kao mirovna aktivistkinja posebno sam bila radoznala da vidim Memorijalni centar nemačkog otpora. Nisam imala jasna očekivanja, ali ono na šta sam naišla me je pomalo zbunilo. Prvo,

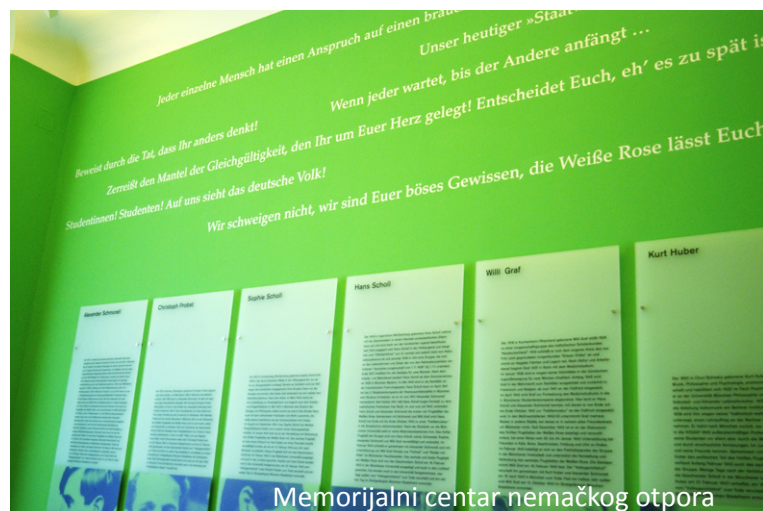
¹² James E. Young. "Daniel's Libeskind's Jewish Museum in Berlin: The Uncanny Arts of Memorial Architecture" in *Jewish Social Studies*, Winter 2000, Vol. 6 Issue 2, str. 1-23.

¹³ www.gdw-berlin.de/index-e.php

Memorijalni centar je zavučen, i teško da se može dogoditi da naletite na njega, a da ga posebno ne tražite.¹⁴ Mi smo znali adresu, ali kad smo ušli u dvorište na toj adresi, nigde nismo videli odgovarajući natpis koji bi nas uputio na jedan od nekoliko postojećih ulaza. Izgleda da ne računaju na slučajne posetioce, a kamoli strance. Oko mesec dana ranije smo pokušali da ugovorimo turu na engleskom, međutim dobili smo odgovor da nam ne mogu izaći u susret zato što nas je manje od deset u grupi. Nije čak bilo ni pokušaja da nam se ipak ponudi vođena tura po nekoj ceni, već samo informacija da možemo iznajmiti audio vodič na engleskom. Ispostavilo se da audio vodič na engleskom pokriva samo 50-60% izložbe. Na moju veliku žalost jer je otpor organizovanom državnom teroru vrlo značajna stvar.

Takođe, bar što se tog audio vodiča tiče, najveći deo izložbe je posvećen zaverama protiv Hitlera, pokušaju atentata na njega i slično, odnosno ljudima koji su ipak bili na nekim pozicijama moći. Kao što je slučaj sa von Stauffenbergom, atentatorom na Hitlera, koji je danas nešto kao nacionalni heroj, a koji je aktivno učestvovao u Drugom svestkom ratu i gradio karijeru, da bi se tek 1943., nakon što se oporavio od ranjavanja, dosetio da se Hitleru treba stati na put. Doduše,

¹⁴ Doduše, u toj zgradi je bio von Stauffenbergov ured, pa je ona iz tog razloga istorijski značajna. S druge strane, postoji more istorijski značajnih tačaka po Berlinu.

Memorijalni centar nemačkog otpora

Posetioци Memorijalnog centra

možda se dosetio i ranije, kako neki tvrde, ali je svejedno čitav niz godina u tom ratu učestvovao, u Poljskoj, Rusiji, Francuskoj, severnoj Africi, bivajući unapređivan do čina pukovnika. I on je, verovatno, veoma interesantan lik istoričarima, ali su meni mnogo zanimljivije osobe iz reda "običnih ljudi", kao što je grupa "Bela ruža," a kojima je posvećeno mnogo manje prostora i o kojima se, rekla bih, mnogo manje zna.

Hans i Sophie Scholl i Cristoph Probst su studenti koji su osnovali grupu "Bela ruža," a pod uticajem diskusija sa roditeljima, a posebno pod uticajem njihovog profesora Kurta Hubera. Štampali su i slali poštom ili na druge načine letke protiv nacizma i Hitlera i pozivali ljude na moralnu odgovornost i suprotstavljanje režimu. Nakon što ih je domar fakulteta u Minhenu otkrio u pokušaju da razdele letke po holu fakulteta i prijavio Gestapu, uhapšeni su, i nakon suđenja istog dana ubijeni. O ovoj grupi je napisano nekoliko knjiga, a 2005. je snimljen i film "Sophie Scholl, poslednji dani."

Tihi heroji

Ono što mi je nedostajalo u Memorijalnom centru nemačkog otpora, delimično sam dobila posetivši izložbu "Tihi heroji"¹⁵ koja je posvećena hrabrim pojedincima koji su pomagali Jevrejima u toku rata i sećanju na njih.

Na primer, tu se može naći informacija o "Evropskoj Uniji," berlinskoj antifašističkoj grupi čiji su ciljevi bili da se zbací fašizam u Evropi, da se vrata osnovne građanske slobode i stvori socijalistički poredak u ujedinjenoj Evropi. Ova grupa je pomagala Jevrejima, obezbeđujući im lažna dokumenta ili hranu. Grupa je uništena nekoliko meseci nakon osnivanja 1943. godine.

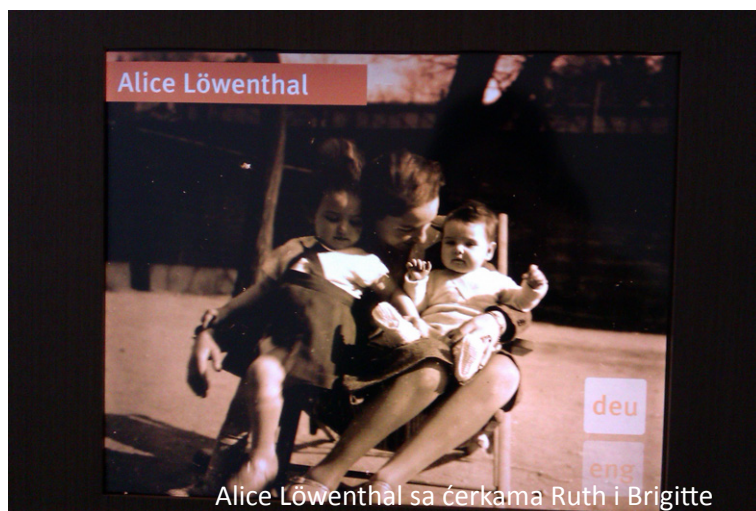
Pored niza ličnih sudbina prezentovanih na ovoj izložbi, mene je posebno potresla priča o Alice Löwenthal i njenim ćerkama. Berlinka Alice Löwenthal, Jevrejka, u braku sa Herbertom Süßmannom rodila je dve devojčice, Ruth (1937) i Brigitte (1939). Početkom Drugog svetskog rata se teška situacija za Jevreje u Nemačkoj dodatno pogoršala. Moguće je da je to uticalo na brak Süßmannovih. Kako god, Alice je napustila Herberta i odselila se sa dve ćerke u Christinenstrasse kratko nakon što se rodila Brigitte.

Alice je po tadašnjem zakonu imala obavezu prinudnog rada, a devojčice su to vreme provodile u jevrejskom dečijem domu. 1942. godine Alice se udala za Adolfa Löwenthala, koji je postao brižan otac njenim ćerkama. Međutim, Adolf je deportovan u Auschwitz 1943. Sledeće jutro, pre svitanja, Alice je sa dve devojčice i malo njihovih stvari napustila dom, i od tada kreće njihov život u "podzemlju," u neprestanom skrivanju, menjajući često skrovišta. Prvo skrovište su morale vrlo brzo da napuste jer je četvorogodišnja Brigitte pred drugim ljudima pominjala kako je tatu odveo Gestapo. Neko vreme su provele kod Luise Nickel, u predgrađu Berlina, ali su i oda-

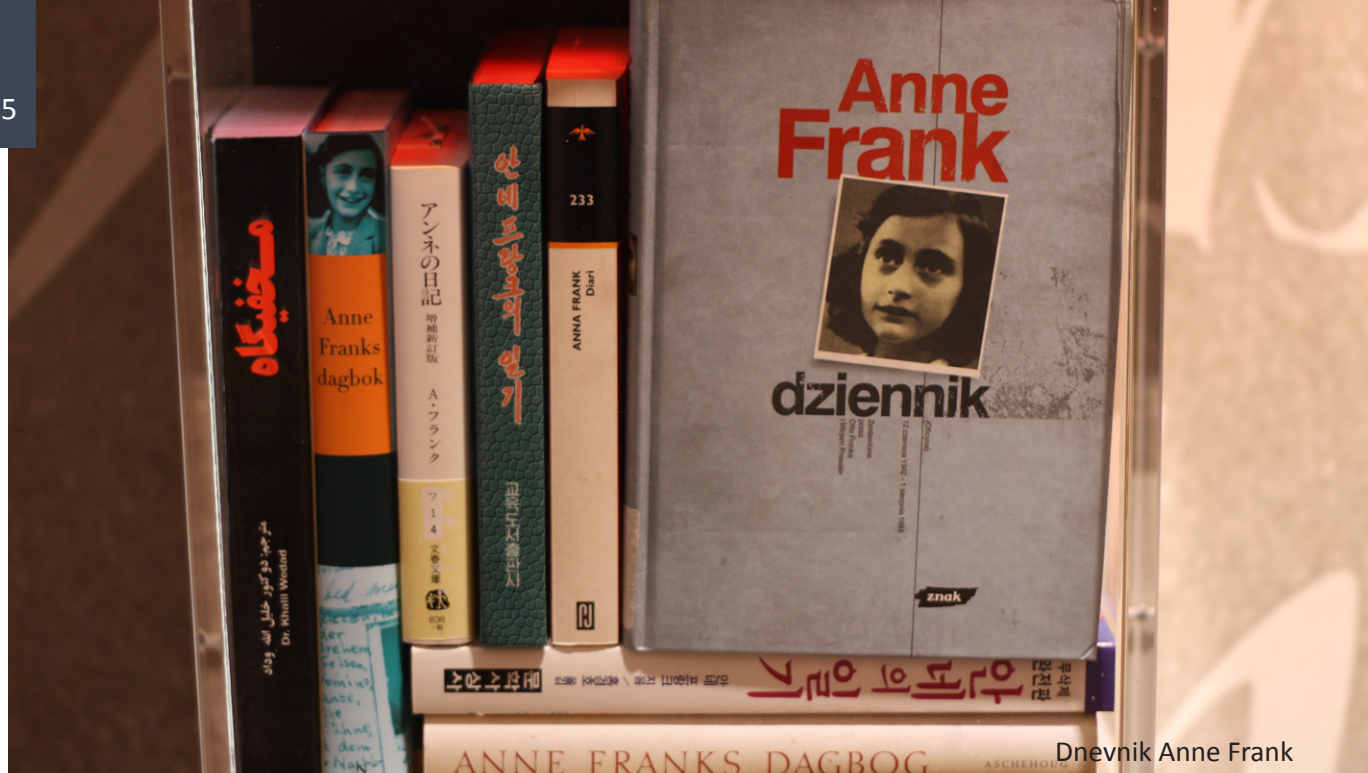
¹⁵ www.gedenkstaette-stille-helden.de/english.html

Izložba "Tihi heroji"

Alice Löwenthal sa ćerkama Ruth i Brigitte

tle morale da odu jer je postalo previše rizično. Ne mogavši više da nađe skrovište u Berlinu za devojčice, Alice se odlučila na rizik da otputuje u Weimar kod stare poznanice. Svako putovanje je bilo vrlo rizično, pošto nisu posedovale neophodne lične dokumente. Stigle su u Weimar, ali nisu uspele da se smeste kod poznanice: niko im nije otvorio vrata. Tada im je pomogao potpuni stranac. Videvši majku sa decom bez krova nad glavom, ponudio im je da prenoće u njegovom stanu. Nekoliko dana kasnije, našao im je smeštaj kod svoje rođake Elly Möller, čiji muž je bio na frontu. Alice je morala da se vrati u Berlin da bi uspela da prehrani devojčice obezbeđujući bonove za hranu. Imala je puno poverenje da će Elly Möller brinuti o deci.

Alice se do kraja rata krila na različitim mestima. Ponovo je bila i kod Luise Nickel koja je skrivala još nekoliko ljudi. Početkom 1945. kada je talas nemačkih izbeglica sa istoka počeo da dolazi u Berlin, Alice je uz pomoć poznanice uspela da dobije dokumente, pretvarajući se da je i ona izbegla. Tek po završetku rata saznala je za sudbinu svojih devojčica. Ruth i Brigitte Süßmann su deportovane u Auschwitz 10.08.1944. godine, gde su ubijene. Ruth još nije napunila ni sedam, a Brigitte pet godina.

Alice se 1947. godine udala za Willyja Nickela, sina svoje spasiteljke Luise. Naredne godine rodila im se ćerka Eva Ruth Brigitte Nickel. Alice je umrla 1987. u Berlinu.

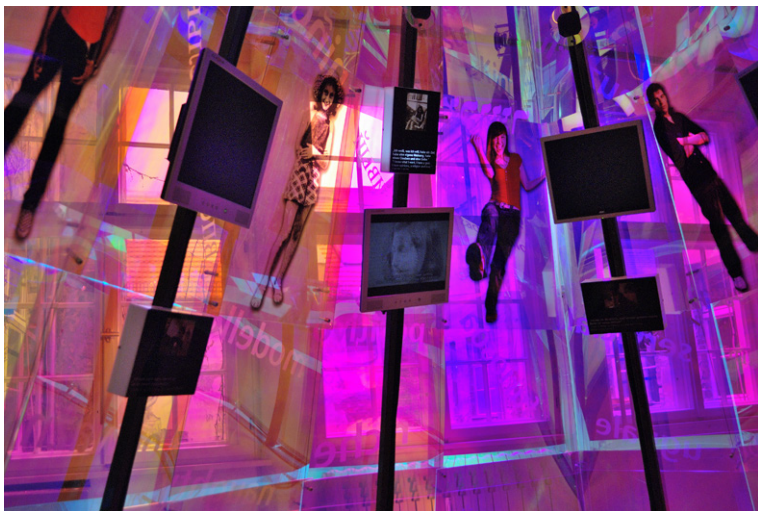
U Berlinu, ispred zgrade u kojoj su Ruth i Brigitte živele, Christinenstrasse 35, postavljeni su *Stolpersteine*, pločice sa njihovim imenima.

Anne Frank

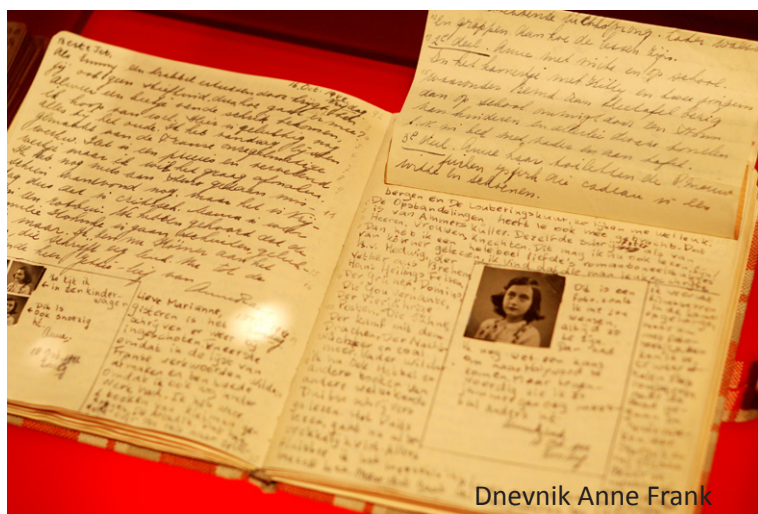
Izložba u Centru Anne Frank¹⁶ u Berlinu na zanimljiv način kombinuje prošlost i sadašnjost i prvenstveno je usmerena na tinejdžere, ali verujem da bi i odraslima mogla biti zanimljiva. Jedan deo je posvećen Ani Frank i periodu nacizma. U drugom delu, modernom i šarenom, mladi ljudi iz Berlina se bave pitanjima koja su neka od ključnih u Aninom dnevniku: o vrednostima, identitetu, ali i o diskriminaciji, ravnopravnosti, ratu. Vredan pokušaj da se iz istorije nešto primenjivo nauči, odnosno da se jezivo iskustvo Holokausta dovede u vezu sa današnjom ksenofobijom, rasizmom, diskriminacijom na različitim osnovama i ljudskim pravima uopšte.

Ova izložba iako mala bila mi je baš važna. Deo o Ani Frank mi je bio emotivan, jer pored toga što se radi o sudbini jednog deteta, dobro se sećam kako je snažan utisak na mene ostavio njen Dnevnik u doba rane adolescencije. Iako sam do tada već po malo učila o Drugom svetskom ratu, tek sam s njenim Dnevnikom počela da shvatam dimenzije njegovog užasa.

¹⁶ www.annefrank.de/exhibition-in-berlin/anne-frank-here-now

Izložba "Anne Frank sada i ovde"

Dnevnik Anne Frank

Blizina logora

Logor Sachsenhausen¹⁷ je jeziv onoliko koliko to logor može biti. I za svaku je pohvalu napor da se taj povelik prostor obeleži i stavi u funkciju sećanja na mašineriju zla kojoj je služio.

¹⁷ www.stiftung-bg.de/gums/en/index.htm

Logor Sachsenhausen

Logor Sachsenhausen

U Oranienburgu smo imali posebnu čast da budemo gosti Dr Christe-Zeyse, dekana policijske škole koja se nalazi pored samog jezgra logora i koja jednim delom koristi zgrade koje su pripadale logoru, odnosno gde su bile smeštene upravne zgrade i SS trupe. Na samom ulazu u univerzitetski kompleks postoji velika tabla sa informacijom čemu je taj prostor služio u vreme dok je logor postojao. U razgovoru sa Dr Christe-Zeyse mogli smo da saznamo kako je istorija tog mesta deo školskog kurikuluma, odnosno kako budući policajci uče o logoru Sachsenhausen, ali i o ulozi policije u doba nacionalsocijalizma. Bili smo potpuno impresionirani policajcem koji nam je pričao o toleranciji, nenasilju i građanskoj odgovornosti i pitali se hoćemo li doživeti da u našim krajevima vidimo takve ljude na takvim položajima.

Dr Christe-Zeyse

Logor Sachsenhausen

Logor Sachsenhausen

Logor Sachsenhausen, spomenik žrtvama

Logor Sachsenhausen, Muzej antifašističke borbe

Memorijalna crkva Kaiser Wilhelm

U potrošačkom centru nekadašnjeg Zapadnog Berlina nalaze se konzervirani ostaci Memorijalne crkve cara Wilhelma. Sagrađena je krajem XIX veka, a srušena u savezničkom vazдушnom napadu 1943. godine kada joj je uništen toranj. Pod pritiskom građana doneta je odluka da se crkva ne obnavlja, već da ostane kao spomenik i znak upozorenja.

Kada je nakon intenzivnog nacističkog bombardovanja engleskog grada Koventrija novembra 1940. godine uništena gradska katedrala, arhiđakon je dao da se u zidu ruševine uklešu reči "Oče, oprosti." Koventrijski krst od eksera je širom sveta poznat kao jedan od simbola mira i pomirenja. Oni kojima je ovaj krst podaren, kao što je to slučaj sa Memorijalnom crkvom cara Wilhelma, pozivani su da se posvete radu i molitvi za mir, pravdu i pomirenje. Tako je došlo do formiranja Zajednice Krsta od eksera. Koventrijska molitva za pomirenje, sastavljena 1959. godine, moli se na mnogim mestima u svetu. Svakog petka se može čuti u ruševinama stare koventrijske katedrale, a u isto vreme i u Memorijalnoj crkvi cara Vilhelma. (U prilogu na kraju teksta nalazi se tekst molitve.)

Memorijalna crkva ima još jedan simbol pomirenja: Staljingradsku Madonu, grafiku Kurta Reubera, doktora i teologa. Nacrtao ju je kao nemački vojnik u rovu pred Staljingradom, za Božić ledene zime 1942. godine, dok se nemačka vojska nalazila u okruženju. Na njoj se nalazi Marija koja u naručju blizu svog lica drži malog Isusa. Sa desne strane su ispisane reči "Svetlost, Život, Ljubav," sa leve "Božić 1942. u kotlu," a u dnu "Tvrđava Staljingrad." Reuber je umro 1944. godine kao sovjetski ratni zarobljenik u logoru. Kopije Staljingradske Madone su kao simbol pomirenja poklonjene crkvi u Volgogradu (Staljingradu) i katedrali u Koventriju.

Staljingradska Madona

Kuća koje nema

Kuća koje nema (Missing House)

“Kuća koje nema” je instalacija francuskog umetnika Christiana Boltanskog postavljena na mestu gde se nalazio deo zgrade u Berlinu u Grosshamburger ulici, broj 15-16, a koji je srušen u savezničkom bombardovanju Berlina 1945. godine. Ovaj spomenik ćete teško приметити ako nemate poseban dar opažanja ili ako vam nije unapred poznato da se on tamo nalazi.

Boltanski je sa grupom studenata istražio istoriju srušene zgrade. Došli su do podatka da su stanari zgrade u predratnom periodu većinom bili Jevreji, koji su u trenutku bombardovanja verovatno već bili deportovani, ubijeni ili su imali sreću da na vreme izbegnu. Boltanski je došao na ideju da obeleži ovo mesto postavivši table na kojima stoje imena stanara, njihovo zanimanje, godina rođenja i godina smrti, i to otprilike na mestima gde su i živeli.

Nemačko-ruski muzej

Nemačko-ruski muzej

Nemačko-ruski muzej¹⁸

Nemačko-ruski muzej Berlin-Karlshorst je bilateralna institucija koju finansiraju nemačka i ruska vlada. Nalazi se u zgradi u kojoj su nemačke snage 8. maja 1945. potpisale kapitulaciju. Njegovim otvaranjem je obeležena pedesetogodišnjica od završetka Drugog svetskog rata u Evropi.

Ovaj muzej i te kako podseća na naše (balkanske) muzeje o Drugom svetskom ratu, mada je mnogo veći i bogatiji. U dvorištu tenk na kome stoji napis na ruskom “Za otadžbinu!” Unutra veliki broj živopisnih eksponata: uniforme, raznorazno oružje i municija, bombe (na primer s ćirilničnim natpisom “Na Berlin”), strateške mape, vojni bedževi, ordenje, itd. Zatim mozaici, akvareli, instalacije i drugi radovi s pravom partizanskom (socijalističkom) estetikom koja se sada vrlo retko sreće (sem po adekvatnim muzejima). Impresivna kolekcija propagandnih plakata s različitih strana. Interesan je deo gde su čitavim nizom fotografija upoređeni svakodnevni životi ruskih i nemačkih vojnika u toku rata. Na Istočnom frontu je bilo oko 10 miliona nemačkih i austrijskih vojnika, a sovjetskih vojnika više od 26 miliona (od toga preko milion žena). U svakodnevnom vojničkom životu bitke nisu bile tako česte, pa se on više sastojao iz marševa i iznurivanja, iščekivanja, preživljavanja u teškim vremenskim uslovima, često bez adekvatnog krova na glavom ili hrane, u strahu od onoga što rat sa sobom nosi.

Potom, postoji deo koji je posvećen ratnim zarobljenicima i prinudnoj radnoj snazi i njihovim životnim uslovima. U Nemačkoj je od početka do pred kraj rata bilo skoro četiri miliona zatvorenika od kojih je bilo milion ratnih zarobljenika, a ostalo su bili civili dovedeni na prinudni rad. Desetine hiljada njih je umrlo od gladi, iznurivanja radom i od bolesti. Ironija je to što su nakon rata sovjetske vlasti veliki broj preživelih zatvorenika, a posebno ratnih zarobljenika, proglasili izdajnicima, pa su neki od njih opet završili u logorima, ovaj put sovjetskim. Nešto više od tri miliona nemačkih vojnika su postali sovjetski ratni zarobljenici, a nekoliko stotina hiljada njih nije preživela zarobljeništvo. Stradali su uglavnom od groznih životnih uslova: od gladi, hladnoće i bolesti, od čega su stradali i mnogi drugi širom Sovjetskog saveza. Mnogi su godinama bili po gulazima. Neki od preživelih su mogli da se vrate kućama tek desetak godina posle završetka rata.

Kako smo saznali od vodičice, glavna postavka je nekoliko puta menjana počevši od pada Berlinskog zida, a uskoro je čeka nova izmena. Zanimljivo bi bilo uporediti ove postavke, jer verujem da dosta govore o tome kako su se dva zvanična narativa postepeno približavala. Pomislila sam kako bi bilo divno videti npr. Hrvatsko-srpski muzej, pa se zapitala kad će doći vreme da se ova dva zvanična narativa dovoljno približe.

¹⁸ www.museum-karlshorst.de

Prilog

Lista natpisa na tablama u Schönebergu

Ovde prilažem prevod natpisa na tablama u Schönebergu, izuzetnog umetničkog projekta. Jezivo je videti ih na jednom mestu, a daju vernu sliku kako je proces dehumanizacije tekao. Ova lista je preuzeta iz kataloga Renata Stih & Frieder Schnock, "Places of Remembrance - Isolation and deprivation of rights, expulsion, deportation and murder of Berlin Jews in the years 1933 to 1945" (4th edition Berlin 2009). Prevod: Tanja Marković.

- Državna služba zdravstvenog osiguranja grada Berlina od 1.aprila 1933. više neće nadoknađivati troškove lečenja kod jevrejskog lekara. (31. mart 1933.)
- Jevrejski advokati i notari u gradu Berlinu više ne mogu da imaju pravne odgovornosti. (18. mart 1933.)
- Jevrejske sudije su suspendovane. (31. mart 1933.)
- Sve lokalne vlasti u Berlinu moraju pod hitno suspendovati jevrejske učitelje u državnim školama. (1. april 1933.)
- Jevrejski državni službenici više ne mogu služiti državi. (7. april 1933.)
- Jevreji su isključeni iz sportskih grupa. (25. april 1933.)
- Samo filmovi napravljeni u Nemačkoj, isključivo od nemačkih građana koji su nemačkog porekla mogu biti priznati za nemački film. (28. jun 1933.)
- Jevrejski članovi Većeg nemačkog šahovskog saveza su proterani. (9. juli 1933.)
- Jevreji su proterani iz svih horova. (16. avgust 1933.)
- Jevreji ne mogu da koriste javne plaže u Vansiju. (22. avgust 1933.)
- Predmeti „Genetsko nasleđivanje“ i „Rasa“ su oblasti ispitivanja u svim školama. (13. septembar 1933.)
- Jevrejima nije dopušteno da se priključe novoformiranim Kolektivnim nemačkim automobilskim klubovima. (1.oktobar 1933.)
- Zabrana zapošljavanja jevrejskih glumaca i glumica. (5. mart 1934.)
- Jevrejskim autorima zabranjene su sve literarne aktivnosti u Nemačkoj. (Mart 1935.)
- Jevrejskim antikvarima i trgovcima umetničkim delima nije dozvoljeno da se bave svojom profesijom. Njihove firme se moraju zatvoriti za četiri nedelje. (1935)
- Zabrana zapošljavanja jevrejskih muzičara. (31. mart 1935.)
- Ekskurzije grupa od više od 20 mladih Jevreja su zabranjene. (10. juli 1935.)
- Građani nemačkog porekla i Jevreji koji ulaze u bračne ili vanbračne zajednice biće uhapšeni. Od danas mešoviti brakovi nisu važeći. (15. septembar 1935.)
- Antisemitski znakovi su privremeno uklonjeni iz Berlina za vreme održavanja Olimpijskih igara 1936.
- Da bi se izbegao negativan utisak kod stranih posetilaca, oznake sa striktnim jezikom biće uklonjene. Biće dovoljne oznake kao što su „Jevreji su ovde nepoželjni“. (29. januar 1936.)
- Jevrejski veterinari ne mogu da otvaraju ordinacije. (3.april 1936.)
- Opšta zabrana zapošljavanja (17. januar 1939.)
- Novinari moraju da dokažu arijevisko poreklo od 1800. godine za sebe i svog bračnog para. (15. april 1936.)
- Krštenje i preobraćanje Jevreja u hrišćanstvo nema uticaj na rasno pitanje. (4. oktobar 1936.)
- Jevreji ne mogu dobijati akademska zvanja. (15. april 1937.)
- Poštanski službenici koji su braku sa Jevrejima moraju da se penzionišu. (8. jun 1937.)
- Jevreji ne mogu biti članovi nemačkog Crvenog krsta. (1. januar 1938.)
- Samo časni drugovi nemačke krvi ili srodnog porekla mogu postati baštovani. (22. mart 1938.)

- Jevreji moraju prijaviti svoje prihode i vlasništvo „da bi obezbedili da se ova imovina koristi u najboljem interesu nemačke ekonomije.“ (26. april 1938.)
- Jevrejski doktori više ne mogu da rade. (25. juli 1938.)
- Ulice imenovane po Jevrejima treba da se preimenuju. Haberland StraÙe – po osnivaču Bavarske četvrti – biće preimenovana u Treuchtlinger and Nördlinger StraÙe. (31. jul 1938.)
- Jevreji mogu da nasleđuju samo kad se nacionalno-socijalistički moral potvrdi. (31. jul 1938.)
- Svi Jevreji treba da prihvate ime Izrael za muškarce i Sara za žene kao dodatna prva imena. (17. avgust 1938.)
- Pasoši Jevreja moraju biti označeni slovom „J“. Jevrejima kojima nije dozvoljeno da emigriraju pasoši će biti konfiskovani. (5. oktobar 1938.)
- Tokom organizovanog pogroma u novembru 1938. mnogi Jevreji su ubijeni, a jevrejske radnje i sinagoge uništene. Hiljade su deportovane u koncentracione logore.
- Jevreji ne mogu baviti maloprodajom niti prodajom poštom. (12. novembar 1938.)
- Jevreji više ne mogu raditi kao samostalne zanatlije. (12. novembar 1938.)
- Jevrejski menadžeri mogu biti otpušteni bez upozorenja ili kompenzacije. (12. novembar 1938.)
- U bioskopima, pozorištima, operskim kućama i koncertnim halama Jevrejima je zabranjeno prisustvo. (12. novembar 1938.)
- Jevrejska deca su proterana iz državnih škola. (15. novembar 1938.)
- Zabrana svakog prisustva u školi. (20. jun 1942.)
- Arijevskoj i nearijevskoj deci nije dozvoljeno da se igraju zajedno. (1938)
- Jevrejske izdavačke kuće i knjižare treba da budu zatvorene do kraja godine. (Decembar 1938.)
- Berlinska javna kupatila i bazeni su zatvoreni za Jevreje. (1. decembar 1938.)
- U određenim delovima Berlina Jevrejima je ograničeno kretanje. (1. decembar 1938.)
- Vozačke dozvole i automobilske registracije koje pripadaju Jevrejima su nevažeće i moraju biti vraćene. (1. decembar 1938.)
- Jevrejske žene ne mogu biti sertifikovane babice. (21. decembar 1938.)
- Na Bavarskom trgu Jevreji mogu da sede samo na klupama obeleženim žutom bojom. (Izveštaj svedoka 1939.)
- Emigranti ne mogu iz zemlje iznositi nakit i druge dragocenosti. (16. januar 1939.)
- Zabrana zapošljavanja jevrejskih zubara, zubarskih tehničara, farmaceuta, homeopatskih lekara i sestara. (17. januar 1939.)
- Zlatni, srebrni, platinasti i biserni nakit koji pripada Jevrejima treba da se vrati državi. (21. februar 1939.)
- Jevrejske zajednice su odgovorne za uklanjanje krša iz uništenih sinagoga. (24. mart 1939.)
- Ugovori za izdavanje s Jevrejima mogu biti otkazani bez razloga i bez pridržavanja propisanih pravnih rokova. Jevreji mogu biti poslani u takozvane „jevrejske kuće.“ (30. april 1939.)
- Jevrejima nije dozvoljeno da napuštaju svoje stanove posle 20h (21h leti). (1. septembar 1939.)
- Radio aparati se konfiskuju Jevrejima. (23. septembar 1939.)
- Jevreji više ne dobijaju bonove za odeću. (Decembar 1939.)
- Konfiskacija krzna i vunene odeće. (Januar 1942.)
- Jevrejima je dozvoljeno da kupuju namirnice u Berlinu samo između 16 i 17h. (1. jul 1940.)
- Telefonske veze do jevrejskih domaćinstava biće presečene. (29. jul 1940.)
- Upotreba javnih telefona je zabranjena. (21. decembar 1941.)
- Svi Jevreji su obavezni da se bave fizičkim radom. (1. mart 1941.)
- Organizovana hapšenja na radnim mestima radi deportovanja. (26. mart 1943.)
- Jevreji više ne mogu kupovati sapun ni penu za brijanje. (26. jun 1941.)
- Jevreji ne mogu koristiti javne biblioteke. (1. avgust 1941.)
- Jevreji ne mogu nabavljati knjige. (9. oktobar 1942.)

- Svi Jevreji stariji od šest godina moraju da nose žutu zvezdu sa natpisom „Jevrejin“ na njoj. (1.septembar 1941.)
- Jevrejima je dozvoljeno korišćenje javnog prevoza jedino u cilju dolaska i odlaska sa posla. (13. septembar 1941.)
- Potpuna zabrana. (24. april 1942.)
- Jevrejima je zabranjeno korišćenje automata za karte. (26. jun 1942.)
- Jevrejima je potrebna policijska dozvola za napuštanje mesta prebivališta. (18. septembar 1941.)
- Jevreji ne mogu da koriste javni prevoz u vreme špica. Oni mogu da sede tek ako su svi ostali putnici seli. (18. septembar 1941.)
- Prva masovna deportacija berlinskih Jevreja. (18. oktobar 1941.)
- Prva deportacija direktno u logor smrti u Aušvicu. (11. juli 1942.)
- Iseljavanje Jevreja je zabranjeno. (23. oktobar 1941.)
- „...moja pudrijera je lični podsetnik za tebe. Koristi je često i misli na mene. Sa dubokom tugom, Tvoja, Else Stern (Pre deportovanja, 16. januar 1942.)
- „Kucnuo je čas. Sutra moram da odem i, naravno, to je teško breme... Pisaću ti...” (Pre deportovanja, 16. januar 1942.)
- U pekarama i kafeima, moraju biti istaknuti znaci koji kažu da Jevreji i Poljaci ne mogu naručivati kolače. (14. februar 1942.)
- Jevrejima više nije dozvoljeno da drže kućne ljubimce. (15. februar 1942.)
- Jevrejima je zabranjeno da kupuju novine i časopise. (17. februar 1942.)
- Jevreji mogu koristiti javni prevoz samo ako je njihovo radno mesto udaljeno preko 7 km od njihovog prebivališta. (24. mart 1942.)
- Jevrejska deca mogu koristiti javni prevoz samo za odlazak u školu, ako je škola udaljena preko 5 km od njihove kuće. (24. mart 1942.)
- Stanovi u kojima žive jevrejske porodice moraju da budu obeleženi jevrejskom zvezdom. (26. mart 1942.)
- Cigarete i cigare više se ne prodaju Jevrejima. (11. jun 1942.)
- Jevreji moraju da predaju sve električne i optičke uređaje, bicikle, pisaće mašine i gramofonske ploče. (19. jun 1942.)
- Jaja se više ne prodaju Jevrejima. (22. jun 1942.)
- Nema svežeg mleka za Jevreje. (10. jul 1942.)
- Poljaci i Jevreji ne mogu biti svedoci na sudu protiv Nemaca. (7. avgust 1942.)
- Jevreji više ne mogu kupovati meso, mesne prerađevine i ostalu hranu u ograničenoj prodaji. (18. septembar 1942.)
- „Imali smo kanarinca. Kad smo dobili objavu da je Jevrejima zabranjeno da drže kućne ljubimce, za mog muža je bilo nemoguće da se razdvoji od životinje. Svakog sunčanog dana stavljaao je kavez napolje, na sims. Verovatno ga je neko prijavio, zato što su ga jednog dana pozvali u Gestapo. (...) Živela sam u strahu tokom mnogo nedelja, a onda je policija poslala razglednicu u kojoj je pisalo da moram da platim 3 rajh marke da bih podigla pepeo svog muža.” (Izveštaj, 1943.)
- „1. mart 1943. Policijska stanica je informisana da je jevrejski profesor, Alex Israel C. iz Barbarossastraße 52 u Berlinu W30 (rođen u Berlinu, 29. oktobra 1861.) izvršio samoubistvo u svom apartmanu uzimajući preveliku dozu pilula za spavanje.” (Policijski izveštaj)
- Sva dokumenta u vezi sa antisemitskim aktivnostima treba da se unište. (16. februar 1945.)

Koventrijska molitva za pomirenje¹

Coventry Litany of Reconciliation

All have sinned and fallen short of the glory of God.

(Romans 3:23)

The hatred which divides nation from nation, race from race, class from class,
Father Forgive.

The covetous desires of people and nations to possess what is not their own,
Father Forgive.

The greed which exploits the work of human hands and lays waste the earth,
Father Forgive.

Our envy of the welfare and happiness of others,
Father Forgive.

Our indifference to the plight of the imprisoned, the homeless, the refugee,
Father Forgive.

The lust which dishonours the bodies of men, women and children,
Father Forgive.

The pride which leads us to trust in ourselves and not in God,
Father Forgive.

Be kind to one another, tender-hearted, forgiving one another, as God in Christ forgave you.
(Ephesians 4:32)

¹ Preuzeto sa Internet prezentacije Koventrinske katedrale: <http://www.coventrycathedral.org.uk>.